

چگونگی صبر بر سختی‌های آخرالزمان از دیدگاه شیعه

منیره ترکان^۱

چکیده

آخرالزمان یکی از مباحثی است که در قرآن و روایات، معرفی شده است. این دوره همراه با مشکلات و مصیبت‌های زیادی است. در این شرایط، صبر به عنوان یک ویژگی اخلاقی مهم نقش اساسی خود را در ایمان و اراده و عبور سالم از این بحران‌ها نشان می‌دهد. هدف از تحقیق حاضر، چگونگی صبر بر سختی‌های آخرالزمان از دیدگاه شیعیان است که به روش توصیفی و با استفاده از کتب قرآن و روایات گردآوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که منابع شیعی در روش تربیتی خود به نشانه‌های آخرالزمان توجه داشته‌اند و به صبر در آن دوران بسیار توصیه کرده‌اند؛ چرا که نه تنها نگه داشتن ایمان، سخت است؛ بلکه مورد هجمه قرار می‌گیرد. پس برای تقویت صبر، نخستین گام شناخت و پذیرش واقعیت‌های موجود این دوران است. یعنی درک اینکه مشکلات جزئی از زندگی این دوران است و هر فرد مؤمن و منتظر حقیقی در آخرالزمان باید اهل جهاد در راه خدا و صبر در برابر سختی‌ها باشد و در نهایت یادآوری اینکه سختی‌ها گذراست و پس از آن نقطه پایان شیاطین و آرامش خواهد بود که می‌تواند منبع امیدواری در مسیر صبر باشد.

واژگان کلیدی: آخرالزمان، سختی‌ها، صبر.

۱. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه حضرت فاطمه معصومه (سلام‌الله‌علیها) رهنان. mtorkan54@gmail.com

مقدمه

بی تردید آخرالزمان یکی از عرصه‌های مهم در دوران بشریت است. این دوران در باورهای دینی، با حوادث عجیب شناخته می‌شود. اگرچه وقایع همیشه وجود داشته است؛ اما این دوران شدت و سرعت بیشتری به خود می‌گیرد. در نتیجه نزدیک شدن به دوران آخرالزمان؛ افول دین‌داری، شدت کفر، مبارزه با ایمان و خداپرستی، آمیختن حق و باطل و حوادث طبیعی بیشتر می‌شود. در این دوران هر روز شاهد ریزش بیشتری از ایمان مردم هستیم و البته افراد روشن‌بین بسیاری هم به اسلام روی می‌آورند؛ اما به‌هر حال دشمنی و آزار دشمنان با مؤمنان شدت پیدا می‌کند، بنابراین در این دوران زندگی اجتماعی انسان‌ها با مشکلات عجیبی آمیخته است.

صبر یکی از فضیلت‌های بسیار ارزشمند اخلاقی است که علاوه بر تأثیرگذاری در زندگی فردی، در زندگی اجتماعی نیز جایگاه خاصی دارد. صبر برای گذر از این قسمت از پیچ تاریخی حساس بسیار سرنوشت‌ساز است.^۱ صبر اجتماعی، به معنای تحمل سختی‌ها و دشواری‌های یک امت برای رسیدن به هدف پیروزی در برابر دشمن است، بنابراین اهل‌بیت (علیهم‌السلام) نسبت به نگهداری ایمان و مراقبت از دین در این دوران و اهمیت صبر از سوی شیعیان در دوران غیبت امام‌زمان (علیه‌السلام) تأکید زیادی داشته‌اند. به‌طوری‌که به شیوه‌های گوناگون، مردم را بر بصیرت و استقامت در نگهداری دین خود به‌خصوص در دوران آخرالزمان دعوت کرده‌اند. این روایات نشان می‌دهند که جامعه بشری به‌ناچار وارد فضای آخرالزمان می‌شود و باید خود را مهیای ظهور منجی بشریت کند و تنها کسانی می‌توانند از آن‌ها به‌سلامت عبور کنند که دارای سلاح صبر هستند، یعنی اگر در برابر سختی‌ها بایستند و شکیبایی به خرج دهند، به‌یقین پیروز خواهند شد و اگر ناشکیبایی کنند و در برابر حوادث زانو زنند، به مقصد نخواهند رسید. به جهت اهمیت صبر در سختی‌های آخرالزمان، در سالیان اخیر پژوهش‌های مختلفی در این رابطه انجام شده است که در زیر به نمونه‌هایی از آن پرداخته می‌شود:

۱. کتاب *فتنه‌های آخرالزمان و راه‌های نجات آن*، قم، مشعل هدایت، ۱۳۹۸؛ نویسندگان ایوب رنجبری، و سیده‌صبورا محمدی؛ در خصوص فتنه و فتنه‌انگیزی در آخرالزمان و راه‌های دوری از آن با رویکرد اسلامی تهیه و گردآوری شده است. در این مجموعه نخست معنای لغوی و اصطلاحی فتنه و آخرالزمان

۱. بدانید امروز تاریخ جهان، تاریخ بشریت، بر سر یک پیچ بزرگ تاریخی است. بیانات ۱۴۰۱/۱۰/۲۲ در دیدار مداحان.

تبیین شده و نشانه‌های آخرالزمان با رویکرد اسلامی واکاوی شده است. در انتها تقویت باورهای دینی از جمله راه‌های برون‌رفت از فتنه‌های آخرالزمانی در این کتاب به شمار می‌رود.

۲. در مقاله «بررسی الگوی مقاومت بنی‌اسرائیل در فرایند نهادینه سازی گفتمان صبر در جامعه اسلامی»^۱ محمدتقی احمدی پرت، به بیان اینکه راهبرد مقاومت در قرآن طی فرایند حکیمانه‌ای، منطبق بر تحولات جامعه، پی‌ریزی شده، پرداخته است. بخشی از این نهادینه سازی صبر در تبیین الگوی مقاومت قوم بنی‌اسرائیل است.

۳. در مقاله «گونه شناسی سختی‌های پیامبران (علیهم السلام) بر اساس داستان‌های قرآنی»^۲ آشور قلیچ پاسه و مسعود باوان پوری، به سختی‌هایی مثل اخراج از وطن، محاصره و تهدید به قتل که پیامبران در طول مسیر هدایت مردم، روبرو بوده‌اند، پرداخته‌اند. پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز از جانب کفار و مشرکان سختی‌هایی از جمله تهدید شدن به قتل و رنج‌ها و مصیبت‌های زیادی متحمل گشته‌اند، اما با توکل بر خداوند متعال و صبر و استقامت، از این مسیر طاقت فرسا گذشته‌اند.

۴. در مقاله «نقش سازنده‌ی صبر در زندگی فردی و اجتماعی انسان از دیدگاه امام علی (علیه السلام) با تکیه بر نهج‌البلاغه»^۳، هما اسکندری طاسکوه، نشان داد؛ سنت زندگی در دنیا همراه مصیبت و گرفتاریست، انسان هرچه ایمانش بیشتر باشد، در مقابل بلایا و مصائب صبورتر است و بالعکس. رابطه‌ی صبر و ایمان یک رابطه‌ی دو سویه است. علاوه بر این که تخلق به هر یک از اخلاقیات ایمانی نیازمند صبر است، دیگر این که صبر در مصائب و گرفتاری بلایا سبب کشف قدرت درونی و چهره واقعی در انسان می‌شود، تا خودش را بشناسد.

تحقیقات قبلی به جنبه‌های خاصی از صبر پرداخته‌اند، بر همین اساس هدف از تحقیق حاضر، چگونگی صبر بر سختی‌های آخرالزمان از دیدگاه شیعه است تا به حیطه‌های مهم دیگر هم بپردازد.

مفهوم‌شناسی

۱. مطالعات علوم قرآن، سال دوم، تابستان ۱۳۹۹، شماره ۲ (پیاپی ۴)، صص ۱۳۵ - ۱۶۴.

۲. مجله تفسیرپژوهی، سال چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، شماره ۸، صص ۱۵۹ - ۱۴۴.

۳. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۲.

شناخت مفاهیم با بهره‌گیری از منابع غنی آموزه‌های دینی و بررسی دقیق آن‌ها، زمینه‌ساز روشن‌شدن ابعاد مختلف موضوع موردبحث است و نه تنها به درک عمیق‌تر مفاهیم کمک کرده؛ بلکه راهکارهای عملی مؤثری را برای مواجهه با چالش‌ها ارائه دهد.

«صبر»

لغت «صبر» و مشتقات آن ۱۰۳ بار در قرآن کریم ذکر شده است، که نشان‌دهنده اهمیت این ویژگی اخلاقی است. این واژه از واژگان اصیل عربی به معنای خویشنداری، حبس و در تنگنا و محدودیت قرارداد است؛^۱ اما برخی دیگر صبر را، بازداشتن نفس از اظهار بی‌تابی و بی‌قراری دانسته‌اند.^۲ در زبان فارسی، برابر واژه صبر؛ شکیبایی، بردباری، پایداری و خود کلمه صبر آمده است.^۳ «بازداشتن خود از عملی که مانع رسیدن به هدف یا موجب تأخیر در رسیدن به هدف می‌شود»^۴ برای روشن‌تر شدن معنای لغوی صبر، متضاد آن جزع و بی‌تابی است.^۵ پس می‌توان چنین نتیجه گرفت، منظور از صبر در لغت، نگه‌داشتن و حبس، در صورتی که جزعی صورت نگیرد.^۶ صبر در اصطلاح به حالتی نفسانی گویند که انسان با کمک آن بتواند در مقابل انواع مشکلات بایستد و همچنین به حفظ نفس از اضطراب اعتراض، شکایت و آرامش و طمأنینه گفته می‌شود.^۷

۱. حسینی زبیدی واسطی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۷، ص ۷۱؛ راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۷۳؛ ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۴، ص ۴۳۸.

۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۲، ص ۷۰۶؛ طریحی، فخرالدین، مجمع‌البحرین، ج ۲، ص ۱۰۰۴.

۳. لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ معین.

۴. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، باب صاد.

<https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/۵/۲۰۳۴۷۰>.

۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ج ۷، ص ۱۱۵؛ جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۴، ص ۴۳۹؛ مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، ص ۲۶.

۶. امیری، حسین، مفهوم‌شناسی صبر در اسلام و معادل‌یابی آن در روان‌شناسی، ص ۱۷.

۷. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۶، ص ۱۸۲.

علاوه بر این صبر عبارت است از ثبات و آرامش نفس در سختی‌ها، بلایا و مصائب و پایداری و استقامت در برابر آن‌ها به‌طوری که از گشادگی خاطر و شادی آرامشی که پیش از حوادث داشت، بیرون نرود و زبان خود را از شکایت و اعضای خود را از حرکات ناهنجار، نگاه دارد.^۱ در توجیه صبر ایوب می‌گوید او چون پیامبر بود بر اساس حکمت الهی این‌گونه صبر کرد که نفس را از اظهار شکایت نزد غیر خدا محافظت کرد و فقط از خداوند در خواست کرد که سختی‌ها و گرفتاری‌هایش را بر طرف کند.^۲ در آموزه‌های دینی، صبر به‌عنوان یکی از مفاهیم اساسی ایمان شناخته می‌شود. باتوجه به کاربردهای وسیع صبر، بسیاری از افعال اخلاقی در حقیقت زیرمجموعه‌ای از این ویژگی قرار می‌گیرند؛ بنابراین، صبر یک واژه عمومی و جامع است.

در تفسیر اطیب البیان در اهمیت صبر آمده است که صبر، مادر همه کمالات است. صبر در جنگ مایه شجاعت است. صبر در برابر گناه وسیله تقواست. صبر از دنیا نشانه زهد است. صبر در شهوت سبب عفت است. صبر در عبادت موجب طاعت و صبر در شبهات مایه ورع است.^۳ همچنین صبر خویشتن‌داری بر انجام چیزی است که عقل و شرع آن را اقتضا می‌کنند یا حفظ کردن خویش از چیزی است که عقل و شرع خویشتن‌داری از آن را اقتضا می‌کنند و صبر، کنترل نفس در تنگنا (و استقامت در انواع شدائد و مشکلات) است.^۴

«آخِرُ الزَّمان»

آخِر الزمان اصطلاحی دینی به معنای دوره پایانی جهان است که در همه ادیان الهی به آن اشاره شده است. تاریخ دقیق آخِر الزمان نامعلوم است و تعیین وقت برای آن تکذیب شده است^۵ و تنها می‌توان آن را بخش واپسین روزگار که به قیامت متصل می‌گردد تعریف نمود. آخِر الزمان در روایات اسلامی در دو معنا به کار رفته است:

نخست مدت‌زمان بین آغاز نبوت پیامبر اسلام (صلی‌الله علیه و آله) تا وقوع قیامت.

۱. جامع السعادات نراقی، ج ۳، ص ۲۸۱.

۲. ابن العربی، فصوص الحکم، ج ۱، ص ۱۷۴.

۳. طیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۵۸.

۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ص ۴۷۴.

۵. دانشنامه کلام اسلامی، جمعی از محققین، ج ۱، ص ۲.

نتیجه‌گیری

این مقاله به چگونگی صبر بر سختی‌های آخرالزمان از دیدگاه شیعه، پرداخته است. آخرالزمان دورانی است که در آن فساد، بی‌عدالتی و انحرافات اخلاقی گسترده می‌شود و انسان‌ها با آزمون‌های دشوار روحی، اجتماعی و دینی روبه‌رو هستند. در چنین شرایطی، آمادگی برای مقابله با این چالش‌ها و حفظ ایمان، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای هر مؤمن به شمار می‌آید.

صبر به‌عنوان یکی از فضایل برجسته انسانی، در مواجهه با چالش‌های مختلف دوران آخرالزمان جایگاه ویژه‌ای دارد. برای تقویت این ویژگی، راهکارهای بر اساس شرایط خاص آخرالزمان ارائه شده است.

۱. وظایف ایمانی همچون تقویت ایمان به خداوند، توکل به مشیت الهی، دعا و تضرع، و تلاوت قرآن از مهم‌ترین عوامل تقویت صبر هستند. این اعمال به انسان‌ها کمک می‌کنند تا در برابر مشکلات روحی و اجتماعی، آرامش درونی پیدا کرده و به هدف والای الهی پایبند بمانند.

۲. طولانی‌شدن غیبت حضرت مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه) آزمونی بزرگ برای صبر و ایمان است. در این دوران، شناخت عمیق نسبت به فلسفه غیبت و هدف از آن، همراه با پایبندی به آموزه‌های اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، مؤمنان را یاری می‌دهد تا در برابر ناامیدی و شایعات ایستادگی کرده و انتظار را به‌عنوان عنصری پویا در زندگی خود حفظ کنند.

۳. صبر در برابر بلاها، فتنه‌ها و مشکلات اقتصادی و اجتماعی، مستلزم بهره‌گیری از اصولی همچون مطالبه‌گری، قناعت، استقامت، و کمک به دیگران در سختی‌هاست. این راهکارها نه تنها موجب آرامش فردی می‌شوند، بلکه پیوندهای اجتماعی را نیز تقویت کرده و زمینه‌ساز همبستگی جامعه در برابر فتنه‌ها می‌شوند.

۴. تحمل اذیت‌ها و تمسخرها، از طریق تقویت اعتماد به حقانیت راه امام عصر (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه) و حفظ اخلاق حسنه در مواجهه با مخالفان، امکان‌پذیر است. مؤمنان باید با استناد به آموزه‌های دینی و الهام از زندگی بزرگان، به‌جای نزاع یا ناامیدی، شکیبایی و رفتار نیکو را در برخورد با دیگران پیشه کنند. در نهایت، صبر پلی است که انسان‌ها را از دوران آزمون‌ها و آشفتگی‌ها به‌سوی گشایش، عدالت و نور هدایت می‌کند. این ویژگی، ستون اصلی مقاومت مؤمنان و کلید عبور از بحران‌های اخلاقی و اجتماعی به شمار می‌آید و می‌تواند به یکی از بزرگ‌ترین سرمایه‌های معنوی تبدیل شود که ضمن تقویت ایمان فردی، جامعه را برای ظهور منجی و برپایی عدالت جهانی آماده سازد.

منابع

* قرآن، ترجمه: حسین انصاریان.

* نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی.

منابع فارسی

۱. اربلی، علی بن عیسی، ترجمه و شرح کشف الغمه فی معرفه الأئمة، ترجمه: زواره‌ای، علی بن حسین، مصحح: میانجی، ابراهیم، تهران: اسلامی، جلد ۱ و ۳، ۱۳۸۲ هـ.ش.
۲. دهخدا، علی‌اکبر و دیگران، لغت‌نامه دهخدا، روزنه، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵ هـ.ش.
۳. ربانی گلیپایگانی، علی و دیگران، دانشنامه کلام اسلامی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، جلد ۱، ۱۳۹۸ هـ.ش.
۴. رسول اکرم (صلی‌الله علیه و آله)، کلمات قصار، نهج الفصاحه، ترجمه: پاینده، ابوالقاسم، تهران: جاویدان، ۱۳۶۱ هـ.ش.
۵. رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی، قم: انتشارات صفی، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۶. شهید ثانی، زین الدین بن علی، مصباح الشریعه، ترجمه: گیلانی، عبدالرزاق بن محمد هاشم، محقق آجمال خوانساری، محمد بن حسین، تهران: پیام حق، چاپ اول، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۷. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، ترجمه: محمدباقر کمره‌ای، قم: اسوه، چاپ سوم، جلد ۴، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۸. _____، الروضة من الکافی، ترجمه: هاشم رسولی محلّاتی، تهران: علمیّ اسلامیّه، جلد ۱، ۱۳۶۴ هـ.ش.
۹. محمدی ری‌شهری، محمد، دانشنامه امام مهدی بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، ترجمه: مسعودی، عبدالهادی، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، چاپ اول، جلد ۵، ۱۳۹۳ هـ.ش.
۱۰. موسوی اصفهانی، محمدتقی، مکیال المکارم، ترجمه: سید مهدی حائری قزوینی، قم: عطر عترت، جلد ۲، چاپ ۲، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۱۱. نظری منفرد، علی، معاد روز رستاخیز، چاپ اول، تهران: دارالفکر، ۱۳۸۳ هـ.ش.

١٢. نراقى، محمد مهدي، جامع السعادات، بيروت، اعلمى، جلد ٣، ١٤٢٢ هـ.ق.

منابع عربى

١٣. ابن العربى الحاتمي الطائي الاندلسي، ابو عبدالله محمد بن علي بن محمد، **فصوص الحكم**، به قلم: علي شالچيان ناظر، تهران: سلوك ما، چاپ اول، جلد ١، ١٣٥٦ هـ.ق.

١٤. ابن كثير دمشقى، اسماعيل بن عمر، **النهاية فى الفتن و الملاحم**، محقق: محمد أحمد عبد العزيز، بيروت: دارالجيل، ١٤٠٨ هـ.ق.

١٥. ابن منظور، محمد بن مكرم، **لسان العرب**، بيروت: دارصادر، چاپ سوم، جلد ٤، ص ٤٣٨، ١٤١٤ هـ.ق.
١٦. احمد بن حنبل، **مسند الإمام أحمد بن حنبل**، المحقق: أحمد محمد شاكر، القاهرة: دار الحديث، جلد ٢، ١٤١٦ هـ.ق.

١٧. ترمذى، محمد بن عيسى، **صحيح ترمذى**، بيروت: دارالفكر للطباعة والنشر، ١٤٠٣ هـ.ق.

١٨. تميمى آمدى، عبد الواحد بن محمد، **غرر الحكم و درر الكلم**، تحقيق: رجائى، مهدي، قم: دارالكتاب الإسلامى، چاپ دوم، ١٤١٠ هـ.ق.

١٩. جوهرى، اسماعيل بن حماد، **الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية**، محقق: احمد عبدالغفور عطار، بيروت: دارالعلم للملايين، چاپ اول، جلد ٢، ١٤٠٧ هـ.ق.

٢٠. حاكم نيشابورى، محمد بن عبدالله، **المستدرک على الصحيحين**، تصحيح و تنظيم: مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلمية، جلد ٤، ١٤١١ هـ.ق.

٢١. حسینی زبیدی واسطی، سید مرتضی، **تاج العروس من جواهر القاموس**، محقق: علی شیرى، بيروت: دارالهدایه، جلد ٧، ١٣٤٤ هـ.ش.

٢٢. الحرانى، أبو محمد الحسن بن علی بن الحسين بن شعبه، **تحف العقول**، مصحح: علی اکبر الغفارى، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، جماعة المدرسين، ١٣٦٣ هـ.ش.

٢٣. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات فى غريب القرآن**، تحقيق: صفوان عدنان داودى، دمشق: دارالقلم؛ بيروت: الدارالشامیه، چاپ اول، ١٤١٢ هـ.ق.

٢٤. فراهيدى، خليل بن احمد، **العين**، به کوشش: مهدي مخزومى و ابراهيم سامرايى؛ قم: اسوه، جلد ٧، ١٤١٤ هـ.ق.

۲۵. قمی، علی بن ابراهیم، **تفسیر القمی**، مصحح: طیب جزایری، قم: دارالکتاب، جلد ۲، ۱۳۸۷ هـ.ق.
۲۶. العیاشی سمرقندی، محمد بن مسعود، **تفسیر العیاشی**، محقق: رسولی محلاتی، سید هاشم، تهران: المطبعة العلمية، چاپ اول، جلد ۲، ۱۳۸۰ هـ.ق.
۲۷. صافی گلپایگانی، لطف الله، **منتخب الأثر فی امام الثانی عشر (علیه السلام)**، قم: مکتب المؤلف، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۲۸. طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرين**، تحقیق: احمد الحسینی، تهران: مرتضوی، جلد ۲، ۱۳۶۲ هـ.ش.
۲۹. طیب، عبدالحسین، **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، قم: موسسه جهانی سبطین (علیهما السلام)، چاپ اول، جلد ۲، ۱۳۹۳ هـ.ق.
۳۰. العاملی، حر، **وسائل الشیعه**، قم: ستاره، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، چاپ ۳، جلد ۱۱، ۱۴۱۶ هـ.ق.
۳۱. علی بن جعفر بن محمد (برادر امام کاظم علیه السلام معروف به ابوالحسن العریضی)، **مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها**، تحقیق: انتشارات موسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، مشهد: المؤتمر العالمي للامام الرضا عليه السلام، چاپ اول، ۱۳۶۷ هـ.ش.
۳۲. کراجکی طرابلسی، محمد بن علی بن عثمان، **کنز الفوائد**، قم: دارالذخائر، جلد ۱، ۱۴۰۵ هـ.ق.
۳۳. الصدوق، أبی جعفر محمد بن علی ابن الحسین بن موسی بن بابویه، **علل الشرايع**، النجف: منشورات المكتبة الحيدريّة ومطبعتها، جلد ۲، ۱۳۸۵ هـ.ق.
۳۴. المجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسه الوفاء، جلد ۵، ۶، ۹، ۱۱، ۵۱، ۵۲ و ۶۸، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۳۵. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، جلد ۶، ۱۳۶۰ هـ.ش.
۳۶. المقدسی، یوسف بن یحیی بن علی بن عبدالعزیز، **عقد الدرر فی اخبار المنتظر**، قم: جمکران، ۱۴۲۵ هـ.ق.
۳۷. الیزدی الحائری، علی، **الزام الناصب**، بیروت: موسسه الاعلمی، چاپ اول، جلد ۲، ۱۴۲۲ هـ.ق.

مقالات

۱. قلیچ پاسبه، آشور؛ باوان پوری، مسعود، «گونه‌شناسی سختی‌های پیامبران (علیهم‌السلام) بر اساس داستان‌های قرآنی»، پاسبه تفسیر پژوهی، سال چهارم، شماره ۸ پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صص ۱۵۹ - ۱۴۴.

۲. امیری، حسین، «مفهوم‌شناسی صبر در اسلام و معادل‌یابی آن در روان‌شناسی»، فصلنامه معرفت، ۱۹۲، آذر، ۱۳۹۲، ص ۱۷.

۳. محمدتقی مصباح، «وصاف شیعیان واقعی؛ اسوه صبر و مقاومت» (مقاله علمی وزارت علوم)، معرفت، سال بیست و هشتم، شماره ۲۵۸ «ویژه کلام»، خرداد ۱۳۹۸، هش، صص ۵ - ۱۰.

سایت‌ها

۱. بیانات ۱۴۰۱/۱۰/۲۲ در دیدار مداحان اهل بیت علیهم‌السلام.
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=۵۱۷۴۶>
۲. کتابخانه دیجیتال تبیان، لغت نامه دهخدا، باب صاد.
<https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/>. ۵/۲۰۳۴۷۰